Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar

Hanefilik-Maturidilik-Yesevilik

Prof. Dr. Sönmez Kutlu

ÖTÜKEN

İÇİNDEKİLER

Türkler Arasında İslam'ın Yayılışı ve
İslam Anlayışının Oluşum Süreci 9
Türklerde İslam Tasavvurunun Kaynakları:
Hanefilik; Maturidilik ve Yesevilik 25
Türkler Arasında Hanefiliğin Yayılışı 53
İmam Ebû Mansûr El-Mâturidî (333/944)
Hayatı, Eserleri ve Görüşleri 68
a. Mâturidî'nin Hayatı ve Eserleri 68
b. Mâturîdî'nin Görüşlerine Kaynaklık Eden Ortam 72
c. Mâturîdî'nin Görüşleri 74
1. Bilgi Kuramı 74
2. Varlık ve Tanrı Tasavvuru (Ulûhiyyet) 77
3. Nübüvvet 80
4. İman ve Eylemler (Ameller) 83
5. İnsan Fiilleri 86
6. Nesnel Ahlak Anlayışı 87
7. Din ve Şeriat Ayrımı 88
8. Diyanet-Siyaset Ayrımı 91
9. Tefsir ve Te'vil Ayrımı 92
d. Mâturidî'nin Etkileri 94
İmam Maturidi'ye Göre Diyânet-Siyâset Ayrımı 99
İmam Mâturîdî, Ahmet Yesevi ve Yunus Emre'de Ortak Değerler:
İnsan, Akıl-İlim ve Vatan 126
Giriş 126
1- Türk Kültüründe İnsan, Akıl, İlim ve Özgürlük
(Devlet-Vatan) Fikrine Kısa Bir Bakış 128
2. İmam Mâturidî, Ahmet Yesevi ve Yunus Emre'de
İnsan Tasavvuru 138
a. İmam Mâturidî'nin İnsan Tasavvuru 138
b. Ahmet Yesevi'nin İnsan Tasavvuru 143
c. Yunus'un İnsan Tasavvuru 146
3. İmam Mâturidî, Ahmet Yesevi ve
Yunus Emre'de Akıl ve İlim Anlayışı 148
a. İmam Mâturidî'nin Akıl ve İlim Anlayışı 148
b. Ahmet Yesevi'nin Akıl ve İlim Anlayışı 153
c. Yunus Emre'nin Akıl ve İlim Anlayışı 159
4. İmam Mâturidî, Ahmet Yesevi ve
Yunus Emre'de Vatan Algısı 170
Sonuç 174

Avrasya Coğrafyasında Dinî Bilginin Kaynakları
ve Yeniden Üretilmesi Sorunu 177
Osmanlı Kelamî Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları 207

Ek
Röportaj

İmam Mâturidî ve Maturidlik Üzerine Söyleşi 247

Kaynakça 272

Türkler Arasında İslam'ın Yayılışı ve İslam Anlayışının Oluşum Süreci[1]

> "Eğer onların memleketlerinde peygamberler ve filozoflar yaşayıp da bunların fikirleri kalplerinden geçse, kulaklarına çarpsa idi, sana Basralıların edebiyatını, Yunanlıların felsefesini, Çinlilerin sanatını unuttururlardı."[2] (Sumame b. el-Aşras)

Türklerin İslam'la şereflenmeleri sadece Türk tarihinin değil, İslam tarihi ve dünya tarihinin de en büyük hâdiselerinden birisidir. Bu olay, özellikle Türk tarihi için bir dönüm noktası oldu.[3] Çünkü Türkler, İslam'dan önce de pek çok dinle temasa geçmelerine karşın bunlardan hiçbirisini toptan benimsemediler. Türklerin İslamlaşma süreci bir anda gerçekleşen basit bir hadise olmayıp, siyasî, iktisadî, kültürel ve toplumsal pek çok yönü olan; uzun bir süreçte ve geniş bir coğrafyada gerçekleşen karmaşık bir hadisedir.[4] Bu sebeple İslam'ın Türkler için bir

---

[1] Bu makale, Kazakistan'da düzenlenen Uluslararası bir toplantıya sunulan tebliğ metnidir: "Orta Asya'da İslam'ın Yayılışı ve İslam Anlayışının Oluşumu", *21. Yüzyılda Orta Asya'da İslam'ın Rolü,* Kazakistan Din İşleri, 17 Nisan 2014, Astana/ Kazakistan. (Açılış Konuşması)

[2] el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri,* (Çev. Ramazan Şeşen), s. 75.

[3] Osman Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *DTCFD*, IV/4(1946), s. 457.

[4] Ahmet Yaşar Ocak, "Ahmed Yesevî ve Türk Müslümanlığı", *Yesevilik Bilgisi*, s. 182 (s. 177-185)

din, medeniyet ve hayat tarzı haline gelmesi I./VII. asırdan başlayarak V./XI. asra kadar ve hatta bazı konar-göçer Türk boyları için X./XVI. asra kadar sürdü.[5] İlk Müslüman ordularla karşı karşıya gelenler ve İslam'ı ilk kabul edenlerin başında Karluklar, Türgişler, Uygurlar, Oğuzlar ve Hazarlar gelmekteydi.[6] Yerleşik hayata geçmiş olan Türkler, konargöçerlere kıyasla İslam'ı daha önce kabul ettiler. Onlar, sosyolojik açıdan dinî-toplumsal değişimin temel ilkelerine bağlı olarak karşılaşma, birbirini tanıma, yüzleşme, uzlaşma ve içselleştirme aşamalarından geçerek başlangıçta yavaş ve yüzeysel bir ilişki içerisinde oldular, ilerleyen süreçte ise siyasî, toplumsal, iktisadî ve dinî-kültürel hayatlarında köklü bir değişime rıza göstererek İslam'ın samimi dindarları haline geldiler.

Yerleşik hayata geçmiş ve şehir hayatına intibak etmiş Türklerin Müslüman Arap ordularıyla ilk karşılaşmaları ve onları tanımaları ile bir din olarak İslam'ı benimseme süreci, bazı boyutlarıyla iç içe ise de, aslında bu ikisi birbirinden faklı iki aşamadır. Birincisi, Müslüman Arap ordularının Türklerle karşılaşması ve onlarla ilk temasları aşamasıdır ki bu, Hz. Ömer'den Ömer b. Abdilaziz'in halife olmasına kadar ki tarihi süreçte gerçekleşmiştir. İkincisi, Türklerin doğrudan İslam'la tanışması, bireysel veya topluluklar halinde bu dini benimsemesi ve ona hizmet aşamasıdır. Bu da Ömer b. Abdilaziz ve sonrası dönemi kapsar. Birinci aşamada, Türklerle İslam arasındaki ilişkiyi, daha çok Emevi devletinin siyasî ve ekonomik politikası ve savaş ortamı belirledi. Dolayısıyla İslam diniyle değil, Arap ordularıyla karşılaşma şeklinde kendini gösterdi. İkinci aşama

---

5 Fuad Köprülü, (Barthold, W.,) *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Neşr. F. Köprülü, (Ankara 1963), *(Önsöz)*, s. 2.

6 Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 126.

ise, doğrudan İslam'ı tanıma, onu benimseme, onunla ilgili tutum ve tavır geliştirme ve ona hizmet dönemi olarak şekillendi. Türklerin topluca ve kendi istekleriyle İslam'a girişleri ise, genellikle ikinci aşamada yaşandı.

Horasan ve Maveraünnehir'de İslam'ın yayılmasında Ömer b. Abdilaziz'in politikası kısa sürede meyvelerini verdi ve başta Semerkant Türk beyi Akşit Guzek (Oğuzbek) olmak üzere birçok Türk beyi Müslüman oldu.[7] Abbasi iktidarının yükselişiyle birlikte Türkler arasında İslam'ın yayılışı yeni bir boyut kazandı. Türk yurtlarında halkın barış yoluyla İslam'a kazandırılmasına yönelik politika, Abbasilerin kuruluş yıllarında da, Hanefiler aracılığıyla yürütülmeye devam etti. İslam Türkler arasında ancak Samanîler (892-1005) gayretiyle IX.-X. asırlarda Sır Derya ötesine, Doğu'ya doğru yayıldı ve Balasagun'a kadar dayandı. Özellikle Samaniler, kâfir Türklere karşı yeni bir cihad ve gaza devri başlattı. Bu sayede onların İslam'a karşı direnişleri kırıldı ve bölgeye Müslüman tüccar ve sufilerin davet faaliyetlerinin yolu açıldı. Samaniler döneminde Müslümanlık, Toharistan tarafından Tibet, Hint, Çin'e doğru ilerleyerek orta yoldan Maveraünnehir'de Fergana ve Uşrusana'yı geçerek Balasagun ve Kaşgar hattına ulaştı, yukarı taraftan da İtil boyunda yalnız Bulgar Türklerine ulaştı.

Türklerin ata ve baba adını verdiği Türk dervişleri, göçebe Türk topluluklarının İslamlaşmasında büyük bir gayret gösterdiler. Bu sayede, artık X. asırdan itibaren göçebe Türkler de İslâmiyet'e ısınmağa ve kitle halinde bu dine girmeye başladı.[8] Göçebelerin İslam'a geçişiyle bir-

---

[7] Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, (Konya 1996), s. 107; Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", *Türkler,* IV, 265.

[8] Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *DTCFD,* IV/ 4 (1946), s. 467.

likte İslam artık Türklerin çoğunluğunun dini haline geldi. Özellikle Satuk Buğra Han'ın Müslüman olması İslam dininin, göçebe Türkler arasında yayılması için yeni bir devir başlattı. Zira bu genç Karahanlı hükümdarı, Müslüman olduktan sonraki hayatını Türklerin Müslümanlığına adadı.[9] Oğuzların ve Karahanlıların İslam'ı seçişinden sonra Müslümanlık Kaşgar ve Balasagun'da istikrar buldu ve ondan sonra Doğu Türkistan içlerine doğru ilerledi. Samanilerden sonra İslam'ı Türkler arasında yayma görevini Gazneliler ve Karahanlılar üstlendi.

Türkler tek tanrıya inanmaları sebebiyle İslam'ın Allah inancını benimsemekte zorlanmadılar. Diğer dinlere tepki göstermelerine rağmen İslâmiyet'e karşı çıkmak şöyle dursun kendi istek ve iradeleriyle rahatlıkla benimseyip kabul etmişlerdir. Nitekim XII. yüzyılda yaşamış olan Süryanî tarihçi Mikhail bu gerçeği şu şekilde kaydetmiştir:" Türk milleti tek Tanrı'ya inanmakta idi. Arapların da tek Allah'a inanmaları Türklerin İslâmiyet'i kabul etmelerine sebep olmuştur."[10]

Türkler, İslam'ın yayılmasında ve savaş meydanlarında gösterdikleri başarılar kadar hem Müslümanların hem de insanlığın ilmî hayatının gelişmesine takdirle karşılanabilecek değerli katkılarda bulundular. Onlar, kendi toplumsal ihtiyaçlarına uygun olarak bir dindarlık geliştirmeyi başardılar ve fethettikleri yerlerde din ve vicdan özgürlüğüne, insan haklarına büyük önem verdiler. Gaza ve ilim öğrenmeyi ibadet olarak algıladılar. Öyle ki, bu ikisi, kılıç

---

[9] Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", *Türkler,* IV, 268.

[10] Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler,* IV, 258 (Süryanî Mikhail, *Chranique,* Trc. Chaber, (Paris 1910), III, 156'dan naklen)

ve kalemle sembolize edildi. Âlimler, hem gazi, hem müderris, kadı ve fakih idiler.

Karahanlılar ve Gazneliler dönemlerinde Türkler, İslam bilimlerinin ve İslam medeniyetinin inşasında büyük yararlılıklar gösterdi. Zira medreseler Karahanlılarla başlamış, Selçuklularla gelişmiştir. Medreselerde dinî ilimlerin yanında filoloji, mantık, matematik, astronomi, tıp ve felsefe gibi ilimler de okutuldu. Aynı şekilde dinî, ilmî, felsefî ve kültürel içerikli yazılı eserler bu tarihten itibaren verilmeye başlandı. Türklerin yoğun olarak yaşadığı Semerkant, Buhara, Fergana, Harezm, Nesef ve Cürcan gibi şehirler kısa süre sonra İslam bilim merkezleri arasında saygın bir yer edindi. Çünkü İslam'la birlikte Türkler, kalemi de kılıç gibi önemli bir güç olarak kullanmaya başladı. Yusuf Has Hacib'in eserinde, Türklerdeki bu ilmî zihniyetin hangi seviyeye ulaştığını gösteren pek çok bölüm vardır. Bir pasaj ise, devlet yönetiminin ve bekasının ilme bağlanmış olması son derece dikkat çekicidir: "Memleketi alan onu kılıç ile alır, ancak kalem ile tutulur (korunur). Memlekette hükmetmek icap ederse kalem ile edilir. Hangi şehir ve eyalet kalem ile idare edilirse, orada herkes kendi arzu ve nasibini bulur. İnsan, kılıç, kalem, bilgi ve akıl ile memleketi tanzim eder."[11] Bu anlayışın sonucu olarak Selçuklu devleti, âlim ve talebelerin ilim uğruna ihtiyaçlarının tamamını vakıflar yoluyla parasız karşılamıştır. Ayrıca eğitim ve öğretimleri için teşkilatlı medreseler yaptırılmasını ve Selçuklu sultanı Alp Arslan tarafından 459/1067 yılında Bağdad'da ilk

[11] Bkz.: Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Ankara: TTK Yayınları, 1974, s. 2425-2428, 2711-2714.

defa inşa ettirilen ve süratle bütün İslam ülkelerine yayılan Nizamiye medreseleri böyle bir çabanın ürünüdür.[12]

İslam dünyasında sadece bilim ve eğitim öğretim kurumlarının gelişmesinde değil, hayır kurumlarının, hastahane, kütüphane ve rasadhanelerin doğup gelişmesinde de Türklerin önemli katkılarda bulunduğu görülmektedir. Çünkü en eski kütüphane kurucuları ve kitapseverleri arasında Türklerin şerefli bir yeri vardır. IX. asır gibi erken bir dönemde yaşayan Feth ibn Hâkan ibn Gartûc ve damadı Ahmed ibn Tulun ile X. asrın ilk yarısında yaşayan Ebû Bekir es-Sulî bu bilimdeki örnekler arasındadırlar. Türklerin"akıncı makûlesi kaba bir kahraman" değil, ilim ve fen alanında kıymetli eserler yazan, bilimin gelişmesindeki büyük payı bulunan bir millet olduğu son zamanlarda yapılan araştırmalarla anlaşılmaya başlanmıştır. Samaniler döneminde Semerkant'a "ilmin merkezi" ifadesinin kullanılması, Osmanlılar döneminde İznik şehri için"âlimler yuvası" unvanının verilmesi bunun bir neticesidir.

Türk boyları İslam'a girdikten sonra, inandıkları dinin itikadî, siyasî, fıkhî, tasavvufî boyutlarını yeni bir yaklaşımla yeni bir yoruma tabi tuttular. Böylece Türkler Orta Asya'da İslam dindarlığının fıkhî-amelî cephesini Hanefilik, itikadî-inanç cephesini Maturidilik ve ahlak boyutunu Yesevilik olarak kurumsallaştırdı.

Türk boylarının dinî hayatında ibadetler, muamelat ve medeni hukukla ilgili gündelik hayatlarında Hanefîlik önemli bir yer tutar. Ebû Hanîfe (150/767) ve öğrencileri, itikadî ve fıkhî sorunların çözümünde akla ve akıl yürütme yöntemlerine önem vermeleri sebebiyle, Akıl Taraf-

[12] Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1965, s. 236-237; "Türkler ve İslâmiyet", *DTCFD*, IV/4(1946), s. 461-465.

tarları (Rey Taraftarları) olarak adlandırıldılar. Hanefilik, İslam'ın doğu coğrafyasıyla ve özellikle Türk bölgeleriyle özdeşleşmiş bir mezheptir.

Hanefilik, II/VIII. asrın ortalarından günümüze kadar Orta Asya'da Türk toplumlarının dinî hayatlarında ve düşünsel faaliyetlerinde en fazla etkili olan fıkıh mezheplerinin başında gelmektedir. Semerkand ve Buhara, Samaniler döneminde Hanefiliğin önde gelen eğitim merkezlerinden birisi oldu. Daha sonra Harezm ve Cürcan'da pek çok kişinin eğitim gördüğü Hanefî medreseleri açıldı. Öyle ki bu medreseler Irak ve Batı İran'daki medreselerden farklı bir gelenek geliştirdi. Bazı Batılı araştırmacılar bu geleneğe "Doğu Hanefî Geleneği" adını vermektedir.[13] Aslında bu fıkıh geleneğine, Türk-Hanefî geleneği demek de yanlış olmayacaktır. Neticede Abbasiler döneminden başlayarak Horasan ve Maveraunnehir'de önemli Hanefî kültür havzaları oluştu. Hatta III./IX. asırdan itibaren Irak, Hanefî mezhebinin merkezi olmaktan çıktı, bu iki bölge onun yerine almaya başladı. Hanefi edebiyatında, bu bölgedeki gelişmelere ve Hanefi fakihlerin fıkhî görüşlerindeki farklılaşmalara Belh Meşayıhı, Buhara Meşayıhı, Semerkant Meşayıhı ve Fergana Meşayıhı olarak dikkat çekildi. Semerkant'ta Ebû Mansûr el-Mâturidî, Ebû Nasr el-İyâzî, Hâkim es-Semerkandî gibi Türk âlimler Hanefiliği destekledi ve yazdıkları eserleriyle onun gelişmesine önemli katkılar sağladı. Onların görüşleri, fıkıh kaynaklarında "Semerkant uleması" veya "Semerkad Meşayıhı" olarak kaydedildi.

---

[13] Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", *İmam Mâturîdî ve Maturidilik* (ed. Sönmez Kutlu, Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003) kitabı içerisinde, s. 369.

Türkler arasında Hanefiliğin yıldızı, özellikle Karahanlılar ve Selçuklular döneminde parladı. Hanefilik, Maturidiliğin teşekkülü ile yeni bir boyut kazandı. Öyle ki Maturidilik ile Hanefilik, birbirinden ayrılamayan etle tırnak gibi oldu. Bunun sonucunda bu iki mezhep neredeyse Türk boylarının, birisi fıkıhta diğeri itikatta millî mezhebi haline geldi. Harzemşahlar döneminde de, Hanefîlik devletin resmi mezhebi olma niteliğini kazandı.

Hanefî fıkhı, en büyük gelişmeyi IX., X. ve XI. asırlarda Orta Asya'nın ilk Müslüman Türk devletini kuran Karahanlılar döneminde kaydetti. Karahanlılar döneminde ilim merkezleri durumunda olan elliyi aşkın şehir vardı. Bunların en önemlileri Buhara, Semerkand, Nesef, Kâş, Uşrusana, Ferğana'dır. Karahanlılar döneminde elliye yakın ilim merkezinde 125 kadar fakih yetişmiştir. Bunların 32'si Buhara, 12'si Semerkand, 10'u Merğinân, 10'u Nesef, 4'ü Oşludur. Muhammed et-Türkî el-Balâsâğûnî ve Mahmûd es-Sâğûcî dışında Türkçe isme ve sıfata çok az rastlanır.[14]

Karahanlılar döneminde yetişmiş yüzlerce Türk fakihinin başında ed-Debûsî Ebû Zeyd (öl. 430/1063), al-Halvâ'î (öl. 456/1063), es-Serahsî (400-483/1009-1090), el-Pezdevî (öl. 482/1089), Ömer en-Nesefî (öl. 537/1142), al-Samarkandî (öl. 538/1143), İbn Mâze Mahmûd (öl. 570/1174), el-'Attâbî Ahmad (öl. 586/1190), el-Kâsânî Mas'ûd (öl. 587/1191), Kâzîhân (öl. 592/1191) ve el-Marğinânî (öl. 593/1196) gelmektedir[15] Şemsüleimme es-Serahsî (483/1090)'nin *Mebsût* adlı otuz ciltlik hacimli

[14] Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvârâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1972, 303-305.

[15] Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvârâ' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, s. 305-307.

eseri, ilk dönem Hanefî fıkıh kültürünü sonraki nesillere aktarma ve anlaşılmasını sağlama konusunda tam bir şaheserdir.[16]

Selçuklular, İslam'ı Samaniler döneminde yetişmiş Hanefî-Maturidî bilginler kanalıyla öğrenmişti. Özellikle Ehl-i Sünnet'in akılcı grubu olarak ünlenen Hanefiliğe o kadar sıkı sıkıya bağlandı ki bazı tarihçiler onların İslam'a girişinden "Hanefî dinine girme" olarak bahsettiler.

Orta Asya'da Türk boylarının İslam anlayışı ve dindarlık algısının inanç boyutunu Maturidilik oluşturur. İslam kültür ve medeniyeti açısından en önemli gelişmelerden biri Türkistan kültür çevresinde, IV./X. asırda yeni bir kelamî geleneğin doğmasıdır. Akıl Taraftarlığının Ebû Hanife'den sonraki önemli temsilcilerinden birisi olan İmam Mâturîdî, Ebû Hanife'nin fikirlerini geliştirerek köklü bir kelam ekolünün oluşmasını sağladı. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhamed b. Mansûr (333/944) Semerkant'ta Ebû Hanîfe'nin, itikadî ve fıkhî görüşlerinin öğretildiği "Dârü'l-Cüzcâniyye" adlı medresede dönemin en ünlü bilginlerinden eğitim aldı. Hocası Ebû Nasr el-İyâzî'den sonra da medresenin başına geçip dersler verdi. Hocası Ebu Nasr el-İyazî ile birlikte sınır karakollarında (ribat), cihada hazırlanan askerleri ve gâzîleri dinî konularda eğitmeye çalıştı. Muhtemelen iyi bir ok atıcısı olan hocasıyla birlikte bazı gazvelere katıldı. Türkistan'da kurulan Maturidi kelamî gelenek, onun adına nispetle Maturidilik olarak adlandırıldı. Türkistanlı âlimler, meydana getirdikleri zengin edebiyatla Maturidiliği bu coğrafyada yaymakla kalmadı Balkanlar'a ve Kafkasya'ya kadar taşıdılar.

---

[16] Adem Yerinde, "Türklerin İslam Hukukuna Katkıları: Serahsi Örneği", *Türkler,* III, 716-717.

Mâturîdî mezhebine mensup önemli mütekellimler arasında şu âlimler bulunmaktadır:[17] el-Hakîm es-Semerkandî (342/953); Ebû Seleme es-Semerkandî (IV. Asrın ikinci yarısı); Ebû Yüsr el-Pezdevî (493/1099); Ebû'l-Muîn en-Nesefî, (508/1114); Ebû İshak es-Saffâr el-Buharî (534/1139); Ömer en-Nesefi (537/1142); el-Oşî (575/1179); es-Sâbûnî (580/1184); Ebû Hafs el-Gaznevî (593/1197); Menkübers b. Yalınkılıç et-Türkî (652/1254); Sadru'ş-Şerîa es-Sânî (747/1346).

Türkler, fıkıh ve itikata olduğu gibi tasavvufta da kendine özgü ahlak merkezli bir dindarlık geliştirmiştir. Bu dindarlık Ahmet Yesevi'nin önderliğinde Yesevilik olarak örgütlenmiştir. Ahmed Yesevî, Sir-derya boyunda, Taşkent ve çevresinde, Seyhun ötesindeki bozkırlarda büyük bir nüfuz kazandı. Onun etrafında toplananlar, İslâmiyet'e çok kuvvetli ve samimî bağlarla bağlanmış göçebe yahut köylü Türklerdi. Türk Sufi geleneğinin kurucusu olan Ahmed-i Yesevî (öl. 1167) Pîr-i Türkistan olarak bilinir."[18] Ahmet Yesevî'nin görüşleri, kendinden sonra onun Mansur Ata, Harezmli Said Ata, Süleyman Hâkim Ata ve Zengi Ata gibi dervişleri ve halifelerinin çabalarıyla Türkler arasında yayılmaya devam etti.[19]

Hoca Ahmed Yesevî'nin etkisi, Kıpçak, yani bugünkü Kuzey Türkleri alanı; Kazakistan, Özbekistan, kısmen Türkmenistan ile Tacikistan'ı içine alan Türkmen alanı; Âzerî alanı; Hindistan alanı ve Batı Türkleri, yani Anadolu

---

[17] Geniş bilgi için bkz.: Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve Maturidi Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya", s. 389-393; s. 398-414.

[18] Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu Türk Halk Sufîliğinde Ahmed-i Yesevî Geleneğinin Teşekkülü", *Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, (26-27 Eylül 1991)*, (Ankara: Feryal Matbaası, 1992), s. 75 (s. 75-84)

[19] Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 88.

ve Rumeli alanı olmak üzere beş büyük coğrafyada sürdü.[20] Türklerin ahlak merkezli bir İslam yorumu olan Yesevilik, Nakşibendilik ve Bektaşilik şeklinde bazı kırılmalar ve değişmelere maruz kalmışsa da, Orta Asya, Anadolu, Balkanlar ve Kafkaslarda yaşayan Türk boylarının dindarlığının tasavvufî boyutu olarak canlılığını günümüze kadar sürdürmüştür.

Diğer milletlerle karşılaştırıldığında Türk milleti filozof yetiştiren sayılı milletlerden birisidir. Bu çerçevede Felsefe, Mantık ve İslam Felsefesi alanında da önemli çalışmalar yapmışlardır. İslam düşüncesinde bir mantık külliyatı Türk asıllı Uzlukoğlu Farabi (870-950) ve İbn Sina (980-1037) gibi filozoflarca oluşturulmuştur.[21]

el-Farâbî et-Türkî, ilk Öğretmen Aristo'dan sonra, Doğu'da ve Batı'da "İkinci Öğretmen" olarak anılmıştır. Farabi, felsefenin hemen her dalında, özellikle mantık, metafizik, rasyonel psikoloji, ahlak ve siyaset alanlarında 200'e yakın eser bıraktı. İbn Sînâ (980-1037), Farabi'yi yakından izleyerek felsefe ve İslam felsefesinin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. O, felsefenin hemen hemen bütün alanlarıyla ilgili 200 küsur eser yazdı. İbn Sina'nın tıp, felsefe ve mantıkla ilgili eserlerinin pek çoğu XII. yüzyıldan başlayarak Latinceye, bazıları ise Süryanice ve İbraniceye çevrildi ve Avrupa'da ders kitabı olarak okutuldu. İngiliz asıllı Bacon (1214-1294), İbn Sinâ'yı"Felsefenin sultanı ve lideri"[22] diye övmüştür. İbn Sina (428/1037) Orta Çağ'da

---

[20] Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Dünyasında Ahmed Yesevî ve Yesevîlik Kültürünün Yayılışı: Bir Sûfî Kültürünün Yeniden Güncelleşmesi", *Yesevîlik Bilgisi,* s. 452.

[21] Abdülkuddus Bingöl, "Türkler ve Mantık Bilimi", *Türkler*, V, 691-692, 695.

[22] Burhan Ulutan, *İbn Sînâ Felsefesi,* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmala-

tıbba pek çok yenilikler getiren *el-Kanûn fî't-Tıbb* adlı eserini yazmıştır. Bir tıp ansiklopedisi olarak da bilinen beş ciltlik bu eser, 600 yıl boyunca bütün dünya tıp fakültelerinde en önemli kaynak olarak okutuldu. Bu yüzden, bu eser sadece İslam dünyasında değil Batı dünyasında da büyük itibar gördü ve "Tıbbın İncili" ünvanını aldı. İbn Sina'nın sırf bu eseri Arapça dâhil, Latince ve İbranice olarak 87 defa basıldı.

Türk bilim adamları astronomi ve matematik bilimine de önemli katkılarda bulunmuştur. Örneğin Türkistan'ın Fergana şehrinde doğan IX. yüzyıl bilginlerinden Ahmed el-Ferganî, astronomi biliminin öncülerindendir. Fergana'da yetişmiş ve daha sonra zamanın bilim ve kültür merkezi olan Bağdat şehrine yerleşmiştir. Nil Nehri'nin yükseliş ve alçalışını ölçmek için yapılan ve 861 yılında Fustat'ta tamamlanmış olan Nil Mikyası'nın (*el-Mikyâs el-Cedîd*) yapımını yöneten kişidir. Batılılar onu Alfraganus olarak ve astronomi bilimine yaptığı katkılarla tanır.[23]

İslam bilim tarihinde astronomi ve matematik sahasındaki buluşlarıyla adından söz ettiren bilginlerden birisi de Ebû Abdillah Muhammed b. Musa el-Harezmî (850)'dir. Doğu ve Batı onu *el-Cebr ve el-Mukâbele* adlı eseri ile tanımaktadır. Bu eserde 800'den fazla cebir sorunu ele alınıp çözümlenmektedir. Harezmî'nin İslam medeniyetine en fazla katkıda bulunduğu alanlardan birisi de Coğrafya bilimidir. Halife Memun'un teşvik ve desteğiyle yazdığı *Sû-*

---

rı Vakfı, 2000, s. 152. (Bernard Russel, *History of Western Philosophy*, 1963, Kitab 2, B XIV'den naklen)

[23] Bkz.: Yavuz Unat, *el-Fergânî The Elements of Astronomy Textual Analysis, Translation, Critical Edition & Facsimile*, Harvard: Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, 1998, s. 6-7, 17-18.

retu'l-Arz adlı eseri bu alanda yazılan ilk çalışmalardandır. Bu eserde bizzat kendisinin de katıldığı ve beraberinde 69 bilginin ortaklaşa çalışması sonucu çizilen bir dünya haritası bulunmaktadır. Bu harita İslam dünyasında yapılan yeryüzü ve gökyüzü haritalarının ilkidir.[24] İtalyan Matematikçi Geroloma Cardano (1544-1624), Hârezmî'yi "dünyanın en büyük on iki düşünürü" arasında saydılar.[25]

Bilim dünyasında astronomi ve matematiğin yanı sıra pek çok bilim alanına katkıları dolayısıyla tanınmış, diğer bir Türk bilgini de Bîrûnî (973-1048)'dir. 17 yaşında ilk eserini Bîrûnî, 80 yıllık hayatında da 100'den fazla eser kaleme aldı. Eserlerinin 95'i astronomi, matematik ve coğrafya ile ilgilidir.[26] Bilim tarihçisi George Sarton, Bîrûnî'yi "felsefe, matematik ve coğrafyada bütün çağların en büyük âlimi olarak değerlendirir."[27] Bilimsel anlayışa yaptığı katkısından dolayı, ünlü bilim tarihçisi G. Sarton, XI. yüzyılın birinci yarısını "Bîrûnî Asrı" olarak adlandırmıştır.[28]

Orta Asya, tarihte dinlerin ve kültürlerin buluşma ve kavşak noktası olmuştur. Geçmişte diğer dinler için olduğu kadar İslam için de önemli bir yere sahiptir. İslam, bir bir ırmak olarak Mekke ve Medine'den çıkıp yayılmaya başlamıştır. Orta Asya'ya ulaştığında orada bulunan ilmî

---

[24] Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme,* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), s. 128-129.

[25] Lütfi Göker, *Fen Bilimleri Tarihi ve Türk-İslâm Alimlerinin Yeri*, (y.y. y.y., 1984), s. 230.

[26] Göker, *Fen Bilimleri Tarihi ve Türk-İslâm Âlimlerinin Yeri*, s. 272.

[27] Osman Keskioğlu, *Müslümanların İlim ve Medeniyete Hizmetleri*, (Diyanet İşleri Başkanlığı, II. Baskı, Ankara 1973), s. 27.

[28] Mehmet Aydın, "Türklerde Felsefe", *Türk Düşünce Tarihi*, Haz.: Hüseyin Gâzî Topdemir, (Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2001), s. 15.

ve insanî değerleri kendi bünyesine katarak Bağdat'a bir okyanus olarak dönmüş ve oradan bütün dünyaya yayılmıştır. Orta Asya âlimleri sayesinde pek çok bilgi ve insanî değer yok olmaktan kurtulmuş ve insanlığa mal olmuştur. İslam'ın bu bölgede yayılması kılıç ile değil ilim ile olmuş, bireysel ve toplumsal ihtidalarla sonuçlanmıştır. Orta Asyalı âlimler İslam'ı oranın şartlarına ve toplumsal ihtiyaçlara göre yorumlamışlardır. İslam'ın ahlakı, inanç ve siyaset boyutu ile ibadet felsefesi burada sağlam temeller üzerine oturtulmuştur. Gaza ve ilmin her ikisi birden ibadet olarak görülmüştür. Alauddin Semerkandî, cehaletin haram olduğuna; İmam Mâturidî de, ilim tahsili yapanların masraflarının ümmete ait olduğuna hükmetmiştir. Bazı Müslüman Türk âlimleri, ilme yeni bir itibar kazandırmışlar ve onun için ayrım yapmaksızın ilm-i şerif adını vermişlerdir. Birunî, doğru bilgiye ulaşmayı ibadet olarak gördüğü için Hintçe ve diğer dilleri öğrenmiş ve Hindistan'daki din, kültür ve yaşa biçimini araştırmıştır. Orta Asya'da yetişen âlimlerden cehaleti en büyük düşman olarak görmüşlerdir. İmam Mâturidî, cahili yaşayan ölü olarak isimlendirmiş, Ahmet Yasevi cahil ile cehenneme dahi yolculuk yapma demiştir.

Orta Asya'da İslam anlayışında insana saygı önemli bir yer tutar. Kur'an'dan hareketle insan Allah tarafımdan yaratılan mukaddes ve muhterem bir varlık olarak kabul edilmiştir. İnanmak veya inkâr etmek onun özgürlüğüdür. İnsanların inançları, kulların kontrolü ve baskısı dışındadır. Ona kimse karışamaz. İnançsızlık Allah'a karşı işlenmiş bir suçtur, onun cezası Allah'a aittir. Bu sebeple İmam Mâturidî, Tevbe Suresi'nde geçen "faktulûhum keyfe ma vecedtümûhüm: kafirleri nerede bulursanız öldürünüz" ifadesini şöyle tevil etmiştir:" Kafir küfrü sebebiyle

öldürülmez. Çünkü küfür, Allah'a karşı işlenen bir suçtur. Onun cezasını o verecektir." Günümüzde bazı kimseler cihad yapıyorum diyerek masum insanları katletmektedir. Bu anlayış Kur'an'ın ve Hz. Peygamberin uygulamalarına terstir. Bazı devletler, İslamafobia fikrini canlı tutmak için bu radikal akımları doğrudan veya dolaylı olarak desteklemektedir. Hâlbuki din insan içindir, insan din için değildir. İslam insanları hayatta tutmak, onların canını, malını, ırzını, onur ve haysiyetini korumak için gelmiştir.

Orta Asya'da ve İslam dünyasındaki İslam'la meşrulaştırılmak istenen şiddet eylemlerinin önüne geçebilmek için geçmişte akıl taraftarları olarak isimlendirilen Hanefi ve Maturidi dokunun canlandırılması ve güçlendirilmesi son derece önemlidir. Ancak onların yaşadıkları dönemin şartlarına göre yazdıkları eserleri aynen tekrarlamak yerine onların kullandığı metodu ortaya koyarak, onların kullandıkları bilgi kuramını güncelleştirerek günümüz insanlarının ihtiyaçlarını karşılayacak ve şiddet yanlılarının iddialarını çürütecek eserler yazmak durumundayız. Bunu yapabilmek için ilme, akla ve insani değerlere yeniden itibar kazandırmalıyız. Medreselerin eğitimini gözden geçirerek sadece dinî bilimleri değil tabii bilimleri de eğitim programlarına yerleştirmeliyiz. İnsanlar için en büyük tehlike yanlış bilgidir. Hele bir de din konusunda yanlış bilgi söz konusu ise bu daha büyük felakettir. Önce din hakkında doğru bilgi üretmeliyi ve bunları medresedeki eğitime konu edinmeliyiz. Geleneğimiz olmalı, ancak gelenekçi olmamalıyız. Kadim geleneğimizi güncellemek durumundayız. Yeni Ebu Hanifeler, yeni Maturidiler ve yeni Yeseviler yetiştirmeliyiz.

Orta Asya'da din ve vicdan özgürlüğünün güçlendirilmesi, bu bölgede gelecekte barış ve huzurun devamı açı-

sından son derece önemlidir. Bunun için din ve siyaset arasındaki ilişkiyi yeniden düzenlemekte fayda var. Din üzerinde baskı yapan laiklik yerine, din ve vicdan özgürlüğünü koruyan ve geliştiren liberal bir laiklik Orta Asya'da İslam'ın ve diğer dinlerin istismar edilmemesi ve siyasî amaçla kullanılmaması için son derece önemlidir. Her baskı ve yasak kendi düşmanını yaratacaktır.